

**РОЛЬ ФАКУЛЬТАТИВНИХ ЗАНЯТЬ У ПЕДАГОГІЧНІЙ
ПІДТРИМЦІ ОБДАРОВАНИХ УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ
УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ)**

© Балацінова А. Д., 2015
<http://orcid.org/0000-0002-3247-0694>
<http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.19007>

У статті розкривається роль факультативних занять у педагогічній підтримці обдарованих учнів загальноосвітніх шкіл України у другій половині ХХ століття. Установлено, що в умовах єдиної радянської загальноосвітньої школи, де всі діти навчалися за єдиними навчальними планами, програмами й підручниками, введення з 1967/1968 навчального року в навчально-виховний процес факультативів для учнів 7–10-х класів відкривало широкі можливості для розвитку індивідуальних нахилів, інтересів і здібностей обдарованих учнів.

Ключові слова: обдарованість, обдарована дитина, педагогічна підтримка, загальноосвітня школа, факультативні заняття.

Балацінова А.Д. Роль факультативных занятий в педагогической поддержке одаренных учащихся общеобразовательных школ Украины (вторая половина XX века)

В статье раскрывается роль факультативных занятий в педагогической поддержке одаренных учащихся общеобразовательных школ Украины во второй половине XX века. Установлено, что в условиях единой советской общеобразовательной школы, где все дети учились по единым учебным планам, программам и учебникам, введение с 1967/1968 учебного года в учебно-воспитательный процесс факультативов для учащихся 7-10-х классов открывало широкие возможности для развития индивидуальных склонностей, интересов и способностей одаренных учащихся.

Ключевые слова: одаренность, одаренный ребенок, педагогическая поддержка, общеобразовательная школа, факультативные занятия.

Balatsynova A. Role of Extracurricular Activities in the Pedagogical Support for the Gifted Students of the Ukrainian Public Schools (Second Half of the 20th Century).

The article reveals a role of extracurricular activities in the pedagogical support for the gifted students of the Ukrainian public schools in the second half of the 20th century. It is established, that in the framework of a single Soviet public

school, where all the children studied following the uniform syllabi, curricula and textbooks, introduction of extracurricular activities for students of the 7th to 10th grades into the educational process in school year 1967/1968 opened wide possibilities for the development of individual inclinations, interests and capabilities of the gifted students. Extracurricular activities provided for the higher level of training in particular subjects chosen by the students, fuller implementation of scientific, technical and cultural achievements into the scholar education, usage of different forms and methods of education – lectures, seminars, practical and laboratory lessons, tours, abstracts, reports and other forms of individual work. In the majority of schools, the extracurricular activities were supervised by the experienced teachers; lecturers from higher educational institutions, scientists, engineers and technicians of the industrial enterprises, agricultural specialists were invited to teach, some studies were organized in the premises of higher educational institutions. Elaborate organization of the in-depth study of certain subjects chosen by the student assisted them to consciously select future job, to actively take part in productive work.

The article stresses upon the negative consequences for the pedagogical support of support for the gifted students of the public schools caused by the significant decrease in extracurricular studies, which occurred in the nineties due to the lack of state financial support.

Key words: *talent, gifted child, pedagogical support, public school, extracurricular activities.*

Постановка проблеми. У 2014 році Інститутом обдарованої дитини НАПН України започатковано Всеукраїнський конкурс загальноосвітніх навчальних закладів по роботі з обдарованими дітьми «Школа – джерело талантів». Мета конкурсу – вивчення стану роботи з обдарованою та талановитою молоддю України. Серед його основних завдань визначено такі: пошук, виявлення та методична підтримка педагогічних методів, засобів і форм навчання, адекватних розвитку сучасних технологій шкільних закладів освіти щодо роботи з обдарованими дітьми; оцінка кваліфікації професійних кадрів по роботі з обдарованими дітьми в закладах освіти; оцінка стану програмно-методичної бази навчальних закладів щодо роботи з обдарованими дітьми; оцінка сприятливих умов для розвитку обдарованих дітей та інші.

У зв'язку з цим актуалізується проблема об'єктивного аналізу практичних надбань вітчизняної педагогіки другої половини ХХ століття з питань педагогічної підтримки обдарованих школярів, зокрема у навчальній діяльності загальноосвітніх шкіл під час факультативних занять.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз стану наукової розробки проблеми свідчить, що в сучасному науковому просторі існує низка досліджень, автори яких розкривають загальні питання розвитку інтелектуального і творчого потенціалу особистості (Д. Богоявленська, В. Дружинін, О. Кульчицька, С. Максименко, О. Матюшкін, В. Моляко та інші), індивідуалізації та диференціації навчання (А. Бударний, О. Бугайов, В. Буряк, Ю. Гільбух, С. Гончаренко, А. Кірсанов, Г. Костюк, Є. Рабунський, В. Сухомлинський, І. Унт та інші), педагогічної підтримки дітей та молоді в освіті (Т. Анохіна, Є. Бондаревська, О. Газман, Н. Крилова, Н. Михайлова, Г. Сорока, С. Юсфін та інші).

Проте роль факультативних занять у педагогічній підтримці обдарованих учнів загальноосвітніх шкіл України у другій половині ХХ століття не стала предметом спеціального вивчення.

Мета статті – схарактеризувати роль факультативних занять у педагогічній підтримці обдарованих учнів загальноосвітніх шкіл України у другій половині ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Факультативні курси до навчально-виховного процесу середньої школи України були введені в 1967/1968 навчальному році відповідно до постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, ЦК КП України й Ради Міністрів УРСР про заходи для подальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи з метою поглиблення загальноосвітніх знань, а також розвитку всебічних інтересів та здібностей учнів 7–10-х класів.

Варто зазначити, що згідно з інструктивно-методичним листом Міністерства освіти УРСР «Про організацію факультативних занять учнів 7–10 класів загальноосвітніх шкіл УРСР у 1967/68 навчальному році» [5], факультативні заняття могли проводитися за програмами двох видів: 1) додаткові матеріали до систематичних курсів, які вивчалися паралельно із заняттями за основним навчальним планом; 2) спеціальні курси, які розширювали й доповнювали систематичні курси основ наук, предмети естетичного виховання, трудові та політехнічні практикуми

Програми підвищеного рівня запроваджувалися з таких предметів: українська мова – у 7–8-х класах; російська мова – у 7–8-х класах; українська література – у 7–8-х класах; російська література – у 8–10-х класах; математика

– у 7–10-х класах; історія – у 9–10-х класах; географія – у 8-му класі; біологія – у 8-му класі; фізика і хімія – у 8–10-х класах; креслення – у 7–8-х класах.

Програми спеціальних курсів були розраховані на поглиблення знань учнів з основ наук та формування умінь застосовувати набуті знання на практиці. Міністерством освіти УРСР було видано програми спеціальних курсів з таких предметів: історія і суспільствознавство, українська література, російська література, іноземні мови, математика, фізика, креслення, хімія, біологія, географія, мистецтво, фізична культура і спорт, трудове навчання.

Спеціальні факультативні курси рекомендувалося вивчати після проходження відповідних розділів програми основного навчального плану. Поряд із річними спеціальними курсами дозволялося вводити курси з окремих тем і проблем наукового чи прикладного характеру, розраховані на меншу кількість годин.

Зазначимо, що навчальним планом загальноосвітньої середньої школи УРСР на проведення факультативних занять було виділено спеціальні години. У 1967/1968 навчальному році в 7-х класах на ці заняття відводилася 1 година, у 8-х класах – 2 години, у 9-х і 10-х класах – 4 години на тиждень.

Порядок організації та проведення факультативних занять був закріплений «Положенням про факультативні заняття в загальноосвітній школі Української РСР» [4], що було розроблене на основі «Типового положення про факультативні заняття в загальноосвітній школі», затвердженого Міністерством освіти СРСР 30 грудня 1974 р.

Згідно з цим Положенням, право вибору факультативного курсу надавалося кожному учневі. Для одночасного вивчення він міг обрати не більше двох курсів.

Групи для вивчення факультативних курсів дозволялося комплектувати з учнів одного або паралельних класів. Заняття з факультативів, які були не пов'язані з предметами, що входили до начального плану, могли проводитися з учнями різних класів. За наявності відповідних умов за рекомендаціями відділу народної освіти могли створюватися міжшкільні факультативи (для учнів двох або декількох шкіл).

Слід зауважити, що згідно з Положенням 1975 року зменшувалася мінімальна наповнюваність груп для факультативних занять з 15 до 10 учнів. При комплектуванні груп не дозволялося проведення будь-яких іспитів чи

перевірок. У тих випадках, коли на той або інший факультативний курс число бажаючих учнів перевищувало можливості набору, рекомендувалося надавати перевагу тим учням, які у вивченні цього й суміжного з ним предметів виявили більшу старанність і зацікавленість.

Факультативні заняття могли проводитися до або після уроків. Для них у школі передбачався спеціальний розклад. Учні, які обрали той чи інший факультативний курс, зобов'язані були відвідувати заняття й виконувати всі завдання, передбачені програмою. Перелік факультативних курсів на наступний рік, ураховуючи побажання учнів і наявність реальних можливостей, затверджувала педагогічна рада школи.

У Положенні наголошувалося на необхідності при проведенні факультативних занять застосувати різні форми та методи навчання: лекції, семінари, практикуми, лабораторні заняття, екскурсії, реферати, доповіді та інші форми самостійної роботи учнів, які мали сприяти розвитку їх пізнавальної та творчої активності

Факультативний курс міг бути розрахований не менш, ніж на 34 години (1 година на тиждень – протягом року або 2 години на тиждень – на півріччя). Програми й навчальні посібники факультативних курсів затверджувалися Міністерством освіти УРСР [4].

Варто зауважити, що на сторінках журналу «Советская педагогика» [2; 3; 10] неодноразово наголошувалося на тому, що введення факультативних занять дозволяє більш успішно вирішувати деякі актуальні завдання середньої школи без порушення її єдності: забезпечення всебічного розвитку особистості з урахуванням індивідуальних інтересів, задатків та здібностей; підвищення ефективності використання можливостей кожного члена суспільства шляхом раннього виявлення й розвитку його природних здібностей у період навчання у школі; досягнення значно вищого рівня підготовки з окремих предметів за вибором учнів без зниження рівня загальноосвітньої підготовки з усіх предметів; більш повне відбиття у шкільній освіті досягнень науки, техніки та культури; перевірка змісту нових навчальних курсів, нових форм і методів навчання шляхом апробації на факультативних заняттях; підготовка кожного учня до свідомого й обґрунтованого вибору професії; організація праці вчителя на творчій основі.

Зазначалося, що багато із цих завдань досить успішно вирішувалося протягом перших десяти років існування факультативів. Зокрема, уже через три роки після введення факультативних занять спільними зусиллями передових учителів, методистів, працівників вищої школи, співробітників АПН СРСР було розроблено декілька сотень різних факультативних курсів, із яких близько ста було рекомендовано Міністерством освіти СРСР для використання в загальноосвітній школі. Крім факультативних курсів, рекомендованих Міністерством освіти СРСР, у кожній союзній республіці було розроблено факультативи, що враховували її особливості. За декілька років після введення факультативів було створено десятки посібників для учнів та методичних посібників для вчителів. Тільки для факультативних курсів з фізики з 1970 до 1977 року видавництвом «Просвещение» було надруковано 16 посібників загальним накладом майже 2 млн. примірників.

Наголошувалося також, що широкий вибір занять за інтересами дозволяє досягти значно вищого рівня підготовки учнів з обраних предметів у межах єдиної загальноосвітньої школи. Як доказ, наводилися результати Всесоюзних олімпіад школярів з математики, фізики, хімії, на яких учні загальноосвітніх шкіл на рівних змагалися з учнями спеціалізованих шкіл-інтернатів при університетах.

Крім того, зауважувалося, що на заняттях за вибором значно зростають можливості для вияву творчої ініціативи вчителя. Зокрема, з ряду предметів учитель міг самостійно обирати програму курсу з декількох рекомендованих органами народної освіти. Не обмежений він був і в методах проведення факультативних занять.

Підкреслювалося, що принцип добровільності вибору й відвідування факультативних курсів сприяє тому, що на факультативних заняттях можуть застосовуватися далеко не всі методи навчання й не всі форми організації навчального процесу, а тільки орієнтовані на інтереси та запити учнів, на їх активну роль у навчальному занятті. А інакше факультатив буде нежиттєздатним [2].

Проведений науковий пошук засвідчив, що управлінням шкіл Міністерства освіти УРСР неодноразово вивчався стан організації та проведення факультативних занять у школах республіки. Наслідки перевірок висвітлювалися у відповідних наказах, розпорядженнях, які доводилися до

відома завідувачів відділів народної освіти, директорів обласних інститутів удосконалення [6; 7; 8; 9].

Із них дізнаємося, що органами народної освіти, педагогічними колективами шкіл республіки було проведено значну роботу щодо розвитку системи факультативних занять. Наприклад, тільки за роки десятої п'ятирічки (1976–1980) кількість факультативних груп у загальноосвітніх школах УРСР збільшилася на 17 тис., а кількість учнів, що ними охоплено, – на 0,2 млн.

У більшості шкіл керівниками факультативних груп працювали досвідчені вчителі. Переважна більшість факультативних занять проводилася за програмами, рекомендованими Міністерством освіти УРСР із внесенням відповідних коректив, що були спричинені конкретними умовами школи.

Практикувалося залучення до проведення занять викладачів вищих навчальних закладів, науковців, інженерно-технічних працівників промислових підприємств, спеціалістів сільськогосподарського виробництва. Зокрема, у Дніпропетровській області значну допомогу школам у проведенні факультативних занять надавали викладачі Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту, Криворізького педагогічного інституту, 86 інженерно-технічних працівників підприємств, агрономів, а окремі факультативні заняття проводилися на базі лабораторій інститутів та Дніпропетровського університету [9].

Поглиблення знань учнів на факультативних заняттях здійснювалося через ознайомлення їх із провідними ідеями сучасної науки, техніки та культури, учні ширше ознайомлювалися з даними наукової інформації, із застосуванням на виробництві новітніх досягнень науки і техніки, використовували ширше коло наукових джерел, набуваючи при цьому навичок самостійного дослідження й опановуючи основи наукових методів.

Багато вчителів, які вели факультативи, творчо підходили до розв'язання важливої проблеми розвитку здібностей учнів, цікаво проводили факультативні заняття, застосовуючи лекції, семінари, диспути, конференції, лабораторно-практичні роботи, спостереження, дослідження, екскурсії тощо. Наприклад, учитель біології Жовтянської середньої школи П'ятихатського району Дніпропетровської області Н. Плужник, розкриваючи на факультативних заняттях сучасні методи дослідження клітини на молекулярному рівні, організовувала виконання учнями самостійних практичних робіт у лабораторії з

мікроскопом, унаслідок чого учні самостійно робили низку висновків про властивості та будову клітин [Там само]. Крім ґрунтовних лекцій на факультативних заняттях з агрохімії (керівник – учитель хімії М. Лисенко), учні Фурсянської середньої школи Білоцерківського району Київської області часто зустрічалися з науковцями безпосередньо в лабораторіях, під їх керівництвом і за завданнями місцевого колгоспу проводили агрохімічні дослідження та експерименти [6].

Поряд із позитивними результатами факультативної підготовки учнів як в організації, так і в змісті факультативних занять, Управлінням шкіл Міністерства освіти УРСР було виявлено й істотні недоліки:

- не всі години, що відводилися на факультативні заняття, цілком використовувалися, особливо в школах сільської місцевості (наприклад, у Кіровоградській області в міських школах із визначених навчальним планом на 1973–1974 навчальний рік 1097 годин на факультативні заняття використовувалися 1052, а в сільських школах з 1463 – лише 1002);

- траплялися випадки, коли години, передбачені навчальним планом на факультативні заняття, використовувалися для довантаження вчителів;

- при формуванні факультативних груп порушувався принцип добровільності (наприклад, у Колгоспівській середній школі Царичанського району Дніпропетровської області, школі-інтернаті № 1 м. Дніпропетровська до факультативів зараховувались цілі класи), не враховувалися інтереси, здібності та нахили учнів (наприклад, проведене під час перевірки у Дніпропетровській області анкетування виявило, що з 2296 опитаних учнів, 503 виявили бажання відвідувати факультативні заняття, але в школах вони були відсутні);

- часто вчителями недостатньо враховувалася специфіка змісту й методів цього виду занять: замість поглиблення знань учнів з основ наук розширювався їх обсяг, механічно переносився до середньої школи матеріал посібників вищих навчальних закладів; не завжди приділялася належна увага творчій діяльності учнів, розвиткові логічного мислення, навичок експериментаторства, не враховувалися індивідуальні особливості школярів;

- подекуди факультативні заняття підмінялися гуртковою роботою, а в окремих школах, створивши факультативи, відмовилися від предметних та інших гуртків;

- навчально-матеріальна база багатьох шкіл, де були факультативні групи, не задовольняла вимоги спецкурсів (бракувало обладнання для проведення лабораторних робіт та дослідів, необхідної спеціальної літератури та іншого). Недостатньо використовувалася база місцевих вищих навчальних закладів, матеріальна база підприємств, радгоспів та колгоспів тощо.

З метою докорінного поліпшення роботи факультативних занять Міністерство освіти УРСР у своєму наказі «Про поліпшення роботи факультативів у загальноосвітніх школах УРСР» (1981 р.) [6] звернуло увагу органів народної освіти, інститутів удосконалення вчителів, керівників шкіл на необхідність посилити увагу до шкільних факультативів, розглядаючи їх як важливу невід'ємну частину навчально-виховного процесу в школі. Вміщений у додатку до цього наказу список програм факультативних і спеціальних курсів, рекомендованих для вивчення у школах УРСР, уміщував 99 назв (60 програм факультативів і 39 програм спецкурсів).

Зауважимо, що на початку 1980-х років відсоток учнів, які відвідували факультативні заняття, був досить високим (у 1983 р. – 91,5% учнів 7–10 (11)-х класів) [3].

Як показав аналіз історико-педагогічної літератури, педагогічної періодичної преси та архівних матеріалів досліджуваного періоду, особливої значущості факультативи набули під час реформи школи 1984 року.

У руслі постанови уряду СРСР «Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи» (1984 р.) приймається загальносоюзний Типовий навчальний план середньої загальноосвітньої школи (1985 р.), яким збільшується кількість годин на вивчення факультативних курсів: у 7–9-х класах до 2 годин і 10–11-х класах до 4 годин на тиждень. У ці заняття могли бути включеними й учні 12–13 років, що стало принципово новим у розвитку цієї форми занять. Як відомо, на основі типового розроблялися навчальні плани для шкіл союзних республік.

Проведений науковий пошук [3; 10] свідчить, що в 1980-х роках НДІ змісту та методів навчання та іншими інститутами АПН СРСР було проведено значну роботу з удосконалення системи програм факультативних курсів. До неї увійшли курси таких типів: предметні, міжпредметні, факультативи з предметів, що не входили до навчального плану.

Слід зазначити, що розроблені програми мали орієнтовний характер. Учитель міг на власний розсуд виключити з програми або винести на самостійне вивчення деякі теми, приділити більшу увагу питанням, що викликали у школярів особливий інтерес. В окремих випадках допускалося, щоб учителі, які мали значний досвід проведення факультативних занять, склали свої оригінальні програми, які після затвердження педагогічною радою могли використовуватися в даній школі. Орієнтовний характер мали й списки рекомендованої літератури.

Таким чином, багатий спектр програм, їх гнучкість, право шкіл ураховувати при їх складанні інтереси учнів, наукове й виробниче оточення шкіл дозволяли створювати сприятливі можливості для навчання й розвитку всіх школярів і, зокрема, обдарованих.

Проте, як показало дослідження, далеко не завжди факультативні курси, які пропонувалися школою, задовольняли інтереси учнів. Ці інтереси були різнобічними, набагато ширшими, ніж можливості обрати відповідний факультатив у школі. Не стало поширеною практикою й попереднє вивчення інтересів і здібностей учнів для залучення їх до факультативних занять.

Спроби подолати ці недоліки було зроблено наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років. У ці роки було зроблено перші спроби запровадити варіативність змісту освіти. Зокрема, Міністерством освіти СРСР у 1989 році було змінено структуру навчальних планів. Відповідно до рівнів управління в них виділялося три рівні змісту: союзно-республіканський, республіканський і шкільний, що дозволяло враховувати особливості регіонів і шкіл. В Україні вперше за останні 50 років було створено свій базовий навчальний план, на основі якого на 1990–1991 навчальний рік було розроблено майже 30 варіантів навчальних планів для різних типів шкіл [1].

Принципово новий елемент навчального плану – шкільний компонент освіти – передбачав резерв часу (33–42 години на тиждень) для індивідуальних і групових занять учнів (1–7 класи), курсів за вибором і профільного навчання (8–11 класи), факультативів (7–11 класи). Це було майже 10–12% усього навчального часу.

Слід зазначити, що шкільний компонент перебував у повному розпорядженні ради школи. Його використання було покликане повніше відобразити у змісті освіти регіонально-національні особливості, забезпечити

диференційоване навчання учнів із урахуванням їх інтересів, потреб та можливостей [1].

У ці роки було збільшено кількість годин на факультативні заняття, зменшено мінімальну наповнюваність груп у міських школах до 10 учнів, сільських – до 5, розширилася їх тематика. В УРСР, крім традиційних предметних факультативів (з української мови та літератури, російської мови та літератури, фізики, математики тощо), з'явилося майже 90 назв оригінальних факультативів актуальної тематики, зокрема з таких курсів, як народознавство, етика, фольклор та етнографія України, краєзнавство, світова художня культура, біохімія рослин і тварин, біотехнологія, проблеми економіки, основи екології, історія релігії та атеїзму, основи дизайну, уроки демократії та інші [Там само].

Проте, як свідчать матеріали шкільництва, через недостатність державного фінансування в 1990-ті роки кількість факультативів у школах зменшується. А в умовах профільного навчання, яке дедалі ширше впроваджується у шкільну практику, вони втрачають свою провідну роль у поглибленні та розширенні знань обдарованих учнів з навчальних предметів, поступаючи місцем спецкурсам.

Висновки. Отже, факультативні заняття у другій половині ХХ століття відкривали широкі можливості для розвитку індивідуальних нахилів, інтересів і здібностей обдарованих учнів. На них досягався значно вищий рівень підготовки з окремих предметів за вибором учнів, більш повно відображалися в шкільній освіті досягнення науки, техніки та культури, застосовувалися різні форми й методи навчання – лекції, семінари, практикуми, лабораторні заняття, екскурсії, реферати, доповіді та інші форми самостійної роботи учнів. У більшості шкіл керівниками факультативних груп працювали досвідчені вчителі, практикувалося залучення до проведення занять викладачів вищих навчальних закладів, науковців, інженерно-технічних працівників промислових підприємств, спеціалістів сільськогосподарського виробництва, окремі заняття проводилися на базі вищих навчальних закладів. Продумана організація поглибленого вивчення окремих предметів за вибором учнів сприяла підготовці їх до свідомого вибору професії, активної участі у виробничій діяльності.

Література

1. Диференціація навчання: пошук оптимального варіанта // Рад. освіта. – 1990. – 4 трав. – С. 1, 3.
2. Кашин М. П. Развитие системы факультативных занятий / М. П. Кашин, О. Ф. Кабардин // Советская педагогика. – 1981. – № 6. – С. 57–60.
3. Монахов В. М. Углубленное изучение отдельных предметов / В. М. Монахов, В. А. Орлов // Советская педагогика. – 1986. – № 9. – С. 31–32.
4. Положення про факультативні заняття в загальноосвітній школі Української РСР // Основні документи про школу : [збірник-довідник] / упоряд. Є. С. Березняк. – К. : Рад. школа, 1982. – С. 259–260.
5. Про організацію факультативних занять учнів 7–10 класів загальноосвітніх шкіл УРСР у 1967/68 навчальному році // Рідна школа. – 1967. – № 8. – С. 20–22.
6. Про поліпшення роботи факультативів у загальноосвітніх школах УРСР // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти Укр. РСР. – 1981. – № 24. – С. 3–11.
7. Про поліпшення роботи шкіл (класів) з поглибленим вивченням навчальних предметів та факультативних груп у школах Черкаської області // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти Української РСР. – 1987. – № 17. – С. 17–23.
8. Про стан організації і проведення факультативних занять у школах Кіровоградської, Київської та інших областей // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти Української РСР. – 1974. – № 6. – С. 16–19.
9. Про факультативні заняття в школах Дніпропетровської області // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти Укр. РСР. – 1968. – № 24. – С. 3–10.
10. Прокофьев М.А. Факультативные занятия: перспективы развития / М. А. Прокофьев // Советская педагогика. – 1986. – № 9. – С. 27–30.